

CREȘTINISMUL EGIPTEAN: DE LA SFÂNTUL MARCU PÂNĂ LA SFÂNTUL PETRU AL ALEXANDRIEI

Drd. Marius CIULU

Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” din București

Abstract

Beginning with the tradition recorded by Eusebius of Caesarea that St. Mark was first preached the Gospel in Alexandria, where from Christianity spread throughout Egypt, we aim to achieve an overview of the key moments (until the early fourth century) of the spreading and evolution of Christianity along the Nile Valley. In this endeavour we present and analyse the list of bishops of Alexandria offered by Eusebius in the pages of his Church History, we emphasize the importance of the papirological sources in the process of evaluation the evolution of Egyptian Christianity, then we will make a stop to the persecution of Septimius Severus and a brief analysis of the episcopate of Dionysius. In the last part of the study we dwell on Meletian schism and persecution initiated by Diocletian, which ends with the death of St. Peter, considered the last of the martyrs.

Keywords: Egyptian Christianity, Eusebius of Caesarea, persecution, papirological sources, Septimius Severus, Dicoletian, Dionysus, Meletian Schism

Egiptul are o istorie complexă, fiind locul unde a luat naștere una dintre cele mai renumite civilizații ale lumii și despre care cercetătorii au scris enorm, fără însă a reuși să epuizeze subiectul. Cu toate acestea, anumite aspecte ale trecutului acestui teritoriu, a cărui viața multimilenară a fost posibilă datorită Nilului și unde diferite culturi și credințe religioase s-au ciocnit și s-au dezvoltat, au rămas în mare parte neexplorate și necunoscute omului modern. Un astfel de capitol îl reprezintă modul în care creștinismul s-a dezvoltat aici în primele trei secole de la Învierea Mântuitorului, căci, pe de o parte, primele surse literare care ne dau mărturie despre acest aspect sunt relativ târzii, iar, pe de altă parte, dove-zile papirologice nu au fost încă exploatate la adevărata lor valoare.

Dacă ar trebui să rezumăm în câteva rânduri istoria creștină a primelor trei secole de pe acest teritoriu, fără a face referire la heterodoxia creștinismului primar, ar trebui să afirmăm: Creștinismul egiptean – adus, conform tradiției, pe teritoriul scaldat de Nil de Sfântul Marcu – ne este cunoscut din surse literare relativ târzii (prima mențiune a acestei tradiții și a urmașilor săi în scaunul episcopal din Alexandria parvenindu-ne de la Eusebius de Cezareea). Acestea, corelate cu evidențele papirologice, ne pot ajuta să reconstituim modul în care credința în Iisus Hristos s-a propagat pe Valea Nilului în sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea, pentru ca, începând cu acest veac, când persecuțiile au devenit o realitate ce trebuia înfruntată de Biserică și când activitatea misionară a episcopilor de Alexandria și a sufraganiilor lor s-a intensificat, să ne putem face o imagine mai clară asupra acestei realității, care a fost explorată doar din anumite perspective până în prezent¹.

¹ Există o bibliografie complexă și bogată în informații despre Biserica Alexandriei din primele trei secole sau, mai bine spus, despre anumite aspecte ale vieții acesteia (Școala Catehetică din Alexandria, Origen, Clement al Alexandriei, era persecuțiilor, Schisma Meletiană ș.a.), ce abordează creștinismul egiptean (cu precădere cel alexandrin) în această perioadă. Cu toate acestea, nu există o abordare holistă a istoriei ei, căci lucrările ce s-au scris și pe care le vom aminti pe parcursul acestui studiu nu încearcă o lectură integralistă a surselor literare, în vederea realizării unei prezentări fenomenologice a creștinismului primar pe pământ egiptean. Una dintre cele mai bune încercări de a analiza și prezenta aceste aspecte o reprezintă lucrarea lui Attila Jakab, *Ecclesia Alexandrina, evolution sociale et institutionnelle du christianisme alexandrin (IIe et IIIe siècles)*, în col. „Christianismes anciens”, Peter Lang, Berne, 2001. Autorul încearcă o lectură completă a surselor literare și, pe parcursul a aproximativ 400 de pagini, prezintă cetatea și societatea Alexandriei, ipotezele întemeierii creștinismului alexandrin, încercând apoi să răspundă întrebării: „A fost creștinismul egiptean unul heterodox sau unul ortodox?”, pentru ca în partea a doua a lucrării sale să pună accent pe istoria și specificul Școlii Catehetice din Alexandria și a celor mai de seamă reprezentanți ai acestei instituții de învățământ (Panten, Clement și Origen) precum și a unora dintre episcopii de Alexandria (Demetrios, Heraklas ș.a), fără a pune accent pe perioada persecuțiilor și pe impactul pe care acestea le-au avut asupra populației (creștine). Poate cel mai mare minus al acestei lucrări excepționale este acela că autorul nu încearcă să depășească (decât timid) teritoriul capitalei Provinciei Egiptului și astfel omite din prezentarea sa mai multe aspecte social-culturale ce au determinat formarea specificității creștinismului din Egipt, ce pot fi observate din analizarea surselor papirologice (cu precădere pentru sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea).

În studiul de față ne dorim să trecem în revistă principalele evenimente din istoria primelor trei secole ale Egiptului creștin, fără a face o analiză a evenimentelor sau a intra în detalii privitoare la diferitele circumstanțe care au determinat fiecare din aceste momente consemnate în istoriografie și pe care le vom aminti mai jos.

1. Dovezi ale existenței creștinismului în Egipt (până la începutul sec. al III-lea)

La doar câteva decenii după Învierea Domnului, creștinismul a fost o realitate concretă în societatea egipteană, însă, deși acest lucru poate fi ușor de constatat, găsirea unui *terminus ad quem* pentru momentul în care Egiptul a fost creștinat este greu, dacă nu chiar imposibil de identificat². La începutul erei creștine, Egiptul era o provincie romană pe teritoriul căreia coexistau mai multe etnii, ale căror credințe și obiceiuri se întrepătrundeau. Tradiția ne spune că noua credință a fost adusă pe aceste meleaguri de Sfântul Marcu, el fiind primul ce a vestit Evanghelia în Alexandria³. Deoarece nu există nici o sursă directă anterioară lui Eusebius de Cezareea care să pună la îndoială afirmația acestuia referitoare la începuturile creștinismului pe pământ egiptean, dar și din cauza faptului că acest prim izvor este extrem de tardiv, lista

² Pentru o amplă discuție asupra dificultății identificării existenței creștinismului în primele două secole în Alexandria și în Egipt vezi: T.A. Robinson, *The Bauer Thesis Examined*, Levisto, Queenstown, 1988, pp. 66-67. Acesta afirmă: „Nici o mărturie pentru existența creștinismului în primul secol atât în Alexandria, cât și în Egipt, nu poate fi identificată [...]. Credem că în Alexandria exista o comunitate creștină în primul secol [...], dar nu avem nici o mărturie”. Relatările lui Eusebius de Cezareea, din a sa *Istorie Bisericească*, sunt confirmate, pe de o parte, de receptarea lor în Tradiția Bisericii, iar, pe de altă parte, de o serie de lucrări mai târzii, dintre care amintim doar una: Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, part II: „Peter I - Benjamin I (661 AD)”, în col. „*Patrologia Orientalis*” (în continuare PO), 1.

³ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, II, 16, 1: „Τοῦτον δὲ Μάρκον πρῶτον φασιν ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στειλόμενον, τὸ εὐαγγέλιον, ὃ δὴ καὶ συνεγράψατο, κηρῶσαι, ἐκκλησίας τε πρῶτον ἐπὶ αὐτῆς Ἀλεξανδρείας συστήσασθαι.” (P.G., 20, col. 174 A); Pentru o discuție amplă asupra tradiției conform căreia Sfântul Marcu ar fi evanghelizat Alexandria și Egiptul, vezi: Attila Jakab, *op. cit.*, pp. 45-49.

episcopilor de Alexandria, pe care Eusebius o oferă, a fost (și încă este) contestată de o parte a cercetătorilor moderni⁴. Cu toate acestea, lipsa unei alte surse – fie ea chiar ulterioară textului eusebian – care să dea o alternativă la cea oferită de episcopul de Cezareea, ne lasă să credem că lucrurile așa au fost, cu toate că nu ne aflăm în posesia nici unui alt izvor mai timpuriu care să întărească această tradiție. Mai mult decât atât, lista episcopilor de Alexandria, pe care primul istoric bisericesc ne-o furnizează în paginile *Istoriei sale* – Marcu (42-68), Anianus (68-82)⁵, Avilius (82-98)⁶, Kedron (96-106)⁷, Primus (110-121)⁸, Justus (121-131)⁹, Eumenis (131-144)¹⁰, Marcu al II-lea (144-154)¹¹, Keladion (154-167)¹²,

⁴ O discuție amplă legată de tradiția conform căreia Evanghelia a fost adusă în Alexandria de Sfântul Marcu și privitor la urmașii acestuia, vezi: L.W. Barnard, *St. Mark and Alexandria*, în „The Harvard Theological Review”, nr. 2, anul LVII (1964), pp. 145-150; Atilla Jakab, *op. cit.*, pp. 38-41, 45-49, 215-249.

⁵ Acesta a fost un colaborator al Sfântului Marcu, fiind, conform tradiției, prima persoană pe care acesta a convertit-o la creștinism odată cu sosirea sa în Alexandria. Atunci când evangelizatorul s-a oprit la acesta pentru a-și repara încălțămintea, Anianus a profitat de moment pentru a predica Evanghelia. Pentru mai multe informații vezi: Aziz S. Atiya, art. „Anianus”, în *The Coptic Encyclopedia*, Macmillan Publishing Company, New York, 1991, pp. 133-134. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, II.24.1, (P.G., 20, col. 203 C); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, p. 149.

⁶ Privitor la episcopatul acestuia, Eusebius de Cezareea ne spune că după moartea lui Anianus, survenită în cel de-al patrulea an al domniei lui Domițian (adică până în anul 82), scaunul episcopal a fost ocupat timp de treisprezece ani de Avilius, care a murit în primul an al domniei lui Traian (adică până în anul 98). Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, III, 14.1 (P.G. 20, col. 248 B -249 A).

⁷ Despre acesta, Eusebius ne spune că a urcat pe scaunul episcopal în primul an al lui Traian, pe când Clement era Episcopul Romei. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, III, 21,1 (P.G. 20, col. 255 B); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 149-150.

⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 4, 1 (P.G. 20, col. 307 C); Severus de Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 150-151.

⁹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, V, 4, 4 (P.G. 20, col. 308 B); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, p. 151.

¹⁰ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 5, 5 (P.G. 20, col. 309 C); IV, 11, 6 (P.G., col. 329 B). Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, p. 151.

¹¹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 6,4 (P.G. 20, col. 314 A); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 151-152. Ascensiunea celui de-al optulea episcop al Alexandriei pe scaunul episcopal este prezentată de către Eusebius în contextul ultimelor lupte între romani și evrei (132-135), pentru a menționa că acesta este primul episcop ce nu provine dintre evreii convertiți, ci dintre păgânii

Agripinos (167-179)¹³, Julian (179-189)¹⁴, Demetrios (189-232)¹⁵, Heraklas (232-247)¹⁶, Dionysios (248-265)¹⁷, Maximus (265-282)¹⁸, Theonas (282-300)¹⁹, Petru I (300-311)²⁰, Achillas (311-312)²¹ – este general acceptată de Tradiția Bisericii. La această listă amintită de episcopul de Cezareea mai trebuie amintiți și Alexandru I (312-326),²² precum și pe succesorul său, Sfântul Athanasie cel Mare (326-373), în timpul cărora situația geopolitică a Antichității Târzii a favorizat „oficializarea” creștinismului, prin preluarea puterii de Constantin cel Mare și prin Primul Sinod Ecumenic (Niceea, 325).

care au adoptat creștinismul. Tot legat de episcopatul acestuia, trebuie amintit că acum avem de-a face cu primele erezii în Biserica Alexandriei datorită activității lui Basilides (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 7, 2-6 - P.G., 20, col. 315B - 317A).

¹² Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 19,1 (P.G., 20, col. 378 A); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 152-153.

¹³ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 19,1 (P.G., 20, col. 378 A); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, p. 153.

¹⁴ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, V, 22,1 (P.G., 20, col. 490 B); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, p. 153.

¹⁵ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, V, 22,1 (P.G., 20, col. 490 B); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 153-157. Pentru mai multe informații privitoare la acesta vezi: Aziz S. Atiya, „Demetrios I”, în *The Coptic Encyclopedia*, Macmillan Publishing Company, New York, 1991, pp. 890-893.

¹⁶ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 26,1 (P.G., 20, col. 585 B); VI, 35,1 (P.G., 20, col. 596 B); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 174-177.

¹⁷ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 29,4 (P.G., 20, col. 589 A); VI, 35,1 (P.G., 20, col. 596 B); VI, 41-43 (P.G., 20, col. 605 A - 629 B), VII, 11,1 - 11,12 (P.G., 20, col. 661 A - 669 B). Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 178-191; Asupra episcopatului său, vezi cap. 2.1.

¹⁸ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 28,3 (P.G., 20, col. 680 C); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 192-206.

¹⁹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 32,31 (P.G., 20, col. 736 A); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 206-211.

²⁰ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 32, 31 (P.G., 20, col. 736 A); VIII, 13,7 (P.G., 20, col. 766 A); IX,6,2 (P.G., 20, col. 809 C); La perioada episcopatului său vom reveni mai jos.

²¹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 32, 30 (P.G., 20, col. 332 B); Acesta fusese conducătorul Școlii Catehetice din Alexandria până la urcarea pe scaunul episcopal.

²² Pentru mai multe informații despre viața și activitatea acestuia, precum și despre contribuția sa în cadrul Sinodului I Ecumenic, dar și a relației cu succesorul său, Sfântul Athanasie cel Mare, precum și o listă bibliografică asupra acestor aspecte, vezi: Tito Orlandi, art. „Alexander I”, în *The Coptic Encyclopedia...*, pp. 81-85.

Un motiv pentru care nu avem mărturii literare timpurii legate de această realitate religioasă este faptul că în primele trei secole ale erei creștine societatea egipteană era formată din mai multe grupuri etnice și religioase; populația din Alexandria și de pe Valea Nilului încă venera o serie de zeități specifice perioadei faraonilor (Isis, Amon și Ra), dar și zeități din panteonul grec (precum Zeus sau Apollo). Alături de acest segment de populație trebuie amintiți și evreii, care controlau o parte semnificativă din activitățile comerciale de aici. Această situație a făcut ca masa de creștini să nu-și poată face simțită prezența pe cât de mult și-ar fi dorit²³.

Chiar dacă dovezile literare sunt destul de târzii și relativ sărace, totuși avem o sursă (indirectă) despre primele comunități creștine din Egipt. Aceasta, cu toate că nu ne vorbește despre persoane concrete din acea perioadă sau despre evenimente istorice ce ne-ar putea ajuta să ne facem o imagine mai clară referitoare la comunitățile creștine de pe teritoriului hrănit de Nil, totuși ne furnizează simpla mărturie – dar sigură – că aici au existat creștini. Este vorba de evidențele papirologice care ne-au transmis texte scripturistice redactate în sec. al II-lea. În acest context vom face referire la mai multe texte biblice, printre care se găsește și cel mai vechi text neotestamentar descoperit și care datează din anii '20 ai secolului al II-lea, cuprinzând câteva versete din textul Evangheliei ioaneice:

«ΕΙΠΟΝ ΑΥΤΩ [ΟΙ ΙΟΥΔΑΙΟΙ] ΟΙ [ΗΜ]ΙΝ ΟΥΚ ΕΞΕΣΤΙΝ / ΑΠΟΚΤΕΙΝΑΙ [ΟΥΔΕΝΑ ΙΝΑ Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ / ΠΛΗΡΩΘΗ ΟΝ ΕΙΠΕΝ ΣΕΜΑΙΝΩ]Ν ΠΟΙΩ ΘΑΝΑΤΩ / ΗΜΕΛΛΕΝ ΑΠΟ[ΘΝΕΣΚΕΙΝ Ε]ΙΣΗΛΘΕΝ ΟΥΝ ΠΑΛΙΝ / ΕΙΣ ΤΟ ΠΡΑΤΩ[ΡΙΟΝ Ο ΠΙΛΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΦΩΝΗΣΕΝ / ΤΟΝ ΙΗΣΟΥΝ ΚΑΙ ΕΙΠΕΝ ΑΥΤΩ ΣΥ ΕΙ ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΤΩΝ ΙΟΥΔΑ[ΙΩ]Ν» Verso (Ioan 18, 37-38)

«ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΕΙΜΙ ΕΓΩ ΕΙΣ / [ΤΟΥΤΟ ΓΕΓΕΝΝΗΜΑΙ] ΚΑΙ (ΕΙΣ ΤΟΥΤΟ) ΕΛΗΛΥΘΑ ΕΙΣ ΤΟΝ / ΚΟ[ΣΜΟΝ ΙΝΑ ΜΑΡΤΥΡΗΣΩ ΤΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΠΑΣ Ο ΩΝ / Ε[Κ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕ]ΙΑΣ ΑΚΟΥΕΙ ΜΟΥ ΤΗΣ ΦΩΝΗΣ / Λ[ΕΓΕΙ ΑΥΤΩ] Ο ΠΙΛΑΤΟΣ ΤΙ

²³ Roger S. Bagnall, *Egypt from Alexander to the Copts*, British Museum Press, 2004, pp. 11-21, 41-47.

ΕΣΤΙΝ ΑΛΗΘΕΙΑ / ΚΑΙ [ΤΟΥΤ]Ο ΕΙΠΩΝ ΠΑΛΙΝ ΕΞΗΛΘΕΝ / ΠΙΡΟ[Σ ΤΟΥΣ] ΙΟΥΔΑΙΟΥΣ ΚΑΙ ΛΕΓΕΙ ΑΥΤΟΙΣ / ΕΓΩ ΟΥΔΕ-
[ΜΙ]ΑΝ ΕΥΡΙΣΚΩ ΕΝ ΑΥΤΩ ΑΙΤΙΑΝ» Recto (Ev. Ioan 18, 31-33)²⁴.

Alături de acest text au mai fost descoperite și alte papirusuri conținând pasaje neotestamentare datate la începutul sec. al III-lea și care au fost redactate pe baza unor exemplare de sec. al II-lea. Astfel, amintim câteva papirusuri ce fac parte din colecția cunoscută sub numele de *Bodmer Papyri*²⁵ și care au fost descoperite în 1952: Papirusurile P66,²⁶ P45²⁷ și P4²⁸ sunt, poate, cele mai

²⁴ Textul este cunoscut drept P52. Acesta a fost descoperit în Egiptul de Sus și se pare că provine din cetatea Oxyrhynchus (Behnesa), acolo unde a fost realizată una dintre cele mai de succes campanii de excavare arheologică din istorie, sub conducerea lui Hunt și Grenfell. Importanța acestui text ioanic este invers proporțională cu dimensiunile sale (de 6x9 cm), căci, fiind datat ca aparținând anilor 20 ai celui de-al doilea secol, faptul că a fost descoperit la distanță considerabilă de Alexandria, capitala provinciei Egiptului și epicentrul de unde creștinismul s-a răspândit pe Valea Nilului, ne arată că activitatea misionară, în numai 60 de ani de la moartea Sfântului Marcu, a fost una excepțională. Bruce Metzger, *The Text of the New Testament*, Oxford University Press, New York, 1968, pp. 38-39.

²⁵ Colecția este formată din douăzeci și două de papirusuri și poartă numele celui care le-a achiziționat, conținând pasaje din Vechiul și Noul Testament, alături de alte texte creștine și pasaje din Homer. În prezent, această colecție se găsește în Bibliotheca Bodmeriana, din Cologny, Elveția, iar în 2007, Biblioteca Vaticanului a achiziționat două papirusuri din cele douăzeci și două (P44 și P45). Pentru o discuție legată de această colecție, vezi: James Robinson, *The Story of Bodmer Papyri*, Wipf&Stock, Cambridge, 2011.

²⁶ Acesta conține următoarele pasaje ioanice: 1, 1 - 6, 11; 6, 35b - 14, 2.29-30; 15, 2-26; 16, 2-4; 16, 6-7; 16, 10-20; 20, 22-23; 20, 25-21, 9.12.17. Foarte interesant este faptul că s-a demonstrat că acest text a fost prelucrat de trei persoane: un copist și doi corectori, care s-au asigurat de acuratețea textului. Pentru mai multe informații privind acest papirus, vezi: Herbert Hunger, *Zur Datierung des Papyrus Bodmer II (P66)*, în „Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Klasse”, nr. 97, 1961, pp. 12-23.

²⁷ Se pare că acesta a fost redactat cel mai târziu în jurul anului 250 (după un text anterior) și conține următoarele pasaje: Mt. 20-21; Mt. 25-26; Mc. 4-9; Mc. 11-12; Lc. 6-7; Lc. 9-14; In 4-5; In 10-11; Fp. 4-17. Pentru mai multe informații legate de acest document, vezi: Bruce M. Metzger, Bart D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford University Press, New York, 2005, p. 54.

²⁸ Acest papirus, ce aparține aceleiași perioade precum cele anterioare, conține următoarele pasaje din Evanghelia după Luca: 1, 58-59; 1, 62-2,1; 2, 6-7; 3, 8 - 4, 2; 4,

discutate și cele mai bune exemple demne de luat în considerare ca mărturii autentice, care, deși nu spun prea multe despre creștinismul primelor două veacuri de pe teritoriul Egiptului, reprezintă o dovadă clară a existenței comunităților creștine pe teritoriul lui încă înainte de redactarea primelor mărturii literare despre acesta și o mărturie în plus a faptului că la începutul sec. al III-lea creștinismul era o realitate ce nu mai putea fi ignorată la nivelul societății egiptene.

Pe lângă textele timpurii, cu pasaje neotestamentare, răspândirea creștinismului în societatea egipteană poate fi observată și din alte tipuri de surse papirologice. Acestea sunt fie scrisori, fie o serie de documente oficiale (contracte, chitanțe, reclamații etc.) ce conțin *nomina sacra*, care, chiar dacă nu pot fi datate cu exactitate, prin simpla lor prezență și răspândire, începând cu finele sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea, ne arată clar prezența creștinismului, ca o realitate concretă a societății egiptene.

Din cauza condițiilor climaterice specifice Alexandriei, nu avem nici un papirus din capitala Egiptului atât de vechi care să fi supraviețuit. Lipsa unor astfel de mărturii provenite tocmai din capitala provinciei nu constituie nici o problemă, căci răspândirea creștinismului pe teritoriul Egiptului a pornit din Alexandria, continuând să se impregneze în rândul societății prin intermediul infrastructurii pe care Delta și Valea Nilului le-a pus-o la dispoziție misionarilor. Modul în care erau așezate orașele și satele de-a lungul bazinului Nilului a jucat un rol esențial în acțiunea de creștinare a populației egiptene. Astfel, raportându-ne la acest punct de reper indispensabil vieții în Egipt, trebuie să spunem că Nilul curge de la sud la nord printr-un vast ținut deșertic, iar la vărsare creează o deltă impresionantă. Acest lucru a determinat ca de-a lungul cursului său să se întemeieze așezări care în sec. al II-lea și la începutul sec. al III-lea erau organizate în nome, fiecare dintre acestea având o capitală proprie și mai multe orașe și sate în vecinătate. Distanța dintre localitățile unei nome nu era mai mare de 4-5 km, iar transportul în interiorul acestor unități

29-32.34-35; 5, 3-8; 5, 30 - 6, 16. Pentru o discuție legată de aceasta, vezi: Philip W. Comfort, *New Reconstructions and Identifications of New Testament Papyri*, în „Novum Testamentum”, vol. 41, fasc. 3., iulie 1999, pp. 214-230.

administrative se realiza mai mult pe uscat, decât pe apă²⁹. Acest mod de organizare este unul care a favorizat răspândirea creștinismului și instituționalizarea ierarhică a acestuia. Însă cea mai importantă influență pe care acest sistem administrativ teritorial l-a avut asupra organizării Bisericii consta din faptul că până la Sinodul de la Calcedon (451), pe teritoriul Egiptului, deși în fiecare nomă rezida câte un episcop, nici unul dintre aceștia – dintre care mulți proveneau din mediile monahale – nu era mitropolit. Dacă luăm în calcul acest aspect, împreună cu faptul că aproape toți arhierii din provincie erau hirotoniți direct de arhiepiscopul Alexandriei, atunci putem afirma că puterea politică și autoritatea pe care ocupantul scaunului episcopal al Alexandriei le deținea erau extrem de mari³⁰.

Nu există nici un dubiu că locul din care credința creștină a început să se răspândească de-a lungul Văii Nilului a fost Alexandria, chiar dacă viteza de propagare, precum și modul în care aceasta a pătruns în comunitățile ce își duceau existența aici nu ne sunt aproape deloc cunoscute. Cu toate acestea, puținele informații de care dispunem lasă să se întrevadă faptul că în primele două secole majoritatea celor care îmbrățișau creștinismul proveneau din comunități vorbitoare de limbă greacă și că primele încercări de convertire în interiorul comunităților vorbitoare de coptă au fost abia în timpul episcopului Dionysios al Alexandriei³¹.

²⁹ O analiză completă a structurii administrative a orașelor și a modului în care acestea erau organizate, precum și a transportului pe uscat, vezi în: Roger S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993, pp. 45-63.

³⁰ Krastu Banev, *Theophilus of Alexandria and the First Origenist Controversy – Rethoric and Power*, University Press, Oxford, 2015, pp. 37-38.

³¹ Dionysius (247-264) a fost cel de-al 14-lea episcop al Alexandriei. Nu se știe data nașterii sale, dar se presupune că s-ar fi născut la finalul sec. al II-lea. Se știe că el a fost fiul unui păgân înstărit și că s-a convertit la creștinism la o vârstă înaintată, după ce a citit una din Epistolele Sfântului Apostol Pavel. Ruperea de vechile tradiții păgâne a dus la o distanțare între el și familia sa și la pierderea averii pe care ar fi putut-o moșteni. Cu toate acestea, după ce a acceptat credința creștină, el a mers direct la episcopul Demetrius pentru a fi botezat. Apoi a urmat cursurile Școlii catehetice din Alexandria, unde i-a avut ca profesori pe Origen și pe Heraklas, pe care l-a urmat la catedră după ce acesta din urmă a primit demnitatea de episcop al Alexandriei (231). În 233 devine preot, iar la moartea lui Heraklas este ales episcop de Alexandria, funcție pe care a

Episcopatul său a coincis cu domniile împăraților Philippus (244-249), Decius (249-251), Gallus (251-253), Valerianus (253-260) și Gallienus (260-268).

Tot în acest context trebuie să amintim și Școala Catehetică din Alexandria, despre a cărei fondare avem primele mărturii de la Eusebius de Cezareea, care ne spune că Panten, la finele sec. al II-lea, a fost unul dintre cei care s-au aflat la conducerea acesteia³². Evoluția acestei prime instituții de învățământ creștine, ale cărei începuturi nu sunt foarte sigure, trebuie înțeleasă ca un proces paralel cu răspândirea creștinismului la nivelul societății egiptene, într-o lume dominată de credințe păgâne, unde evreii își făceau simțită prezența și unde cultura antică și filosofia erau la mare preț. Poate tocmai datorită acestei situații socio-demografice, la conducerea Școlii Catehetice din capitala Egiptului s-au aflat mai

exercitat-o până la moartea sa, în 264. Pentru mai multe informații despre viața și opera sa, vezi: Aziz S. Atiyia, art. „Dionysius the Great”, în *The Copric Encyclopedia*, pp. 909-912 precum și Otto Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, vol. 2, Herbert & Co, Freiburg, 1912, pp. 167-91.

³² Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, V, 10,1 (P.G., 20, col. 453 C): „Ἠγεῖτο δὲ τηνικαῦτα τῆς τῶν πιστῶν αὐτόθι διατριβῆς ἀνὴρ κατὰ παιδείαν ἐπιδοξότατος, ὄνομα αὐτῷ Πάνταινος, ἐξ ἀρχαίου ἔθους διδασκαλείου τῶν ἱερῶν λόγων παρ’ αὐτοῖς συνεστῶτος: ὁ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατείνεται καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγκροτεῖσθαι παρελήφαμεν, ἐν δὲ τοῖς μάλιστα κατ’ ἐκεῖνο καιροῦ διαλάμψαι λόγος ἔχει τὸν δεδηλωμένον, οἷα καὶ ἀπὸ φιλοσόφου ἀγωγῆς τῶν καλουμένων Στωϊκῶν ὠρμημένον”. Literatura critică despre Școala Catehetică din Alexandria este bogată, cele mai relevante și complete studii pe această temă fiind: Gustave Bardy, *Aux origines de l'école d'Alexandrie*, în „Recherches de Science Religieuse”, nr. 27, 1937, pp. 65-90; Gustave Bardy, *Pour l'histoire de l'école d'Alexandrie*, în „Vivre et penser”, vol. 2, 1942, pp. 80-109; Adolf Knauber, *Katechetenschule oder Schul Katechumenat? Um die rechte Deutung des Unternehmens der ersten grossen Alexandriner*, în „Trierer Theologischer Zeitschrift”, nr. 60, 1951, pp. 243-266. Manfred Hornschuh, *Das Leben des Origenes und die Entstehung der alexandrinischen Schule*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, nr. 71, 1960, pp. 193-214; André Tiullier, *Les évangélistes et les docteurs de le primitive église et les origines de l'école d'Alexandrie*, în „Studia Patristica”, nr. 2, anul XVII (1982), pp. 738-249; Roelof Van den Droek, *The christian School of Alexandria in the second and third centuries*, în „Centers of learning: Learning and Location in Pre-Modern europe and the Near East”, ed. Jan Willen Drijvers și Alasdair MacDonald, Brill, 1995, pp. 39-47; Clemens Scholten, *Die Alexandrinische Katechetenschule*, în „Jahrbuch für Antike und Christentum”, nr. 38, 1995, pp. 16-37.

multe personalități, cum ar fi Clement al Alexandriei, conducătorul școlii în 193-202, sau Origen (în 203-234), care au lăsat creștinismului adevărate comori literare și care au încercat să răspundă provocărilor pe care filosofia păgână le punea din punct de vedere „academic” credinței în Hristos.

2. Creștinismul egiptean în sec. al III-lea

Chiar dacă dovezile literare privitoare la începuturile creștinismului egiptean sunt precare, trebuie menționat că principalele indicii asupra unei prezențe sigure, dar totodată majoritare, a creștinismului în societatea egipteană sunt o serie de scrisori ce sunt datate vag la sfârșitul sec. al II-lea și începutul sec. al III-lea. În acestea pot fi identificați termeni creștini – cu precădere în formulele de adresare – alături de simboluri sau semne specific creștine. Dacă ne referim la elementele onomastice identificate în documentele vremii, este relativ greu să facem o datare exactă, deoarece nu era un obicei comun ca în momentul botezului primei generații dintr-o familie cel care se convertea la creștinism să preia un nume creștin (un astfel de exemplu este Origen care și după botez și-a păstrat numele de origine egipteană; de asemenea alte nume pe care le întâlnim în primele comunități monahale: Ammona, Apfy, Cronie, Pistamon etc.), iar în cazul celei de-a doua generații nu știm dacă la acea dată pedobaptismul ar fi fost sau nu o practică generalizată. Chiar dacă nu putem obține, de pe baza evidențelor onomastice, informații concrete care să aducă mai multă lumină asupra procesului de creștinare al Egiptului, putem cel puțin constata faptul că în mai toate păturile sociale începeau să își facă simțită prezența creștinii³³. Astfel, faptul că în rândul populației exista un număr considerabil de creștini la începutul sec. al III-lea este o realitate ce nu poate fi contestată, iar modificările structurii epistolare analizate de Bagnall sunt o mărturie

³³ Pentru o analiză amplă a perspectivei onomastice, vezi: Roger S. Bagnall, *Conversion and Onomastics: a Reply*, în „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, nr. 69, 1987, pp. 243–250. M. Depauw și W. Clarysse, *How Christian was Fourth Century Egypt? Onomastic Perspectives on Conversion*, în „Vigiliae Christianae”, nr. 63, 2013, pp. 407-435.

puternică în acest sens³⁴. Aceste evidențe sunt extrem de importante, dacă luăm în seamă faptul că din punct de vedere arheologic creștinismul egiptean este aproape invizibil în perioada sa incipientă³⁵. Poate cea mai puternică dovadă în acest sens o constituie faptul că în 256 întâlnim prima mențiune a cuvântului „creștin”, într-un papirus ce păstrează un decret al prefectului cetății Oxyrhynchus, prin care solicita căpeteniei unui sat din apropierea cetății să aresteze pe un oarecare Petosarapis, fiul lui Horus, care era creștin. Folosirea termenului „creștin” (*Χριστιανός*) într-un document oficial ne arată că, la nivelul întregii societăți egiptene, noua religie se propagase deja, până la satele de pe Nilul Inferior. Din acest motiv, trebuie să acceptăm afirmația Sfântul Athanasie cel Mare, din *Vita Antonii*, redactată pe la anul 357 – deci la mai bine de un veac de la nașterea Sfântului Antonie cel Mare (cca 251) –, că acesta din urmă frecventa cu regularitate în satul său natal slujbele Bisericii³⁶. La toate acestea se adaugă alte descoperiri arheologice, ce-i drept ulterioare primei jumătăți a sec. al III-lea³⁷.

Cu toate acestea, prima indicație clară că Biserica Alexandriei devenea o putere ce nu mai putea fi ignorată de administrația Provinciei Egiptului ne parvine din preajma anului 200, în timpul episcopatului lui Demetrios, atunci când Septimus Sever (193-211) a redefinit realitatea socială a egiptenilor printr-o serie de schimbări administrative, stabilind ca anumite clădiri de interes public (precum templele) să treacă în grija municipalității. Tot el este cel care a pornit o prigoană împotriva creștinilor³⁸, prigoană în care tatăl lui Origen a murit. Chiar dacă acest eveniment a fost, aparent,

³⁴ Roger S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity...*, pp. 278-279.

³⁵ Ewa Wipszycka, *La christianisation de l'Égypte aux IVe-VIe siècles. Aspects sociaux et ethnique*, în „Aegyptus”, nr. 68, 1988, pp. 117-118.

³⁶ G.J.M. Bartelink (ed.), *Athanasie d'Alexandrie, „Vie d'Antonie”*, în „Sources Chrétiennes”, nr. 400, 1994, Paris, 2.2. „Συνήγετο μέντοι μετὰ τῶν γονέων ἐν τῷ κυριακῷ”.

³⁷ Pentru mai multe informații asupra papirusurilor ce dau indicații clare despre prezența creștinismului la nivelul societății egiptene, vezi: Roger Bagnall, *Egypt in Late Antiquity...*, pp. 278-303. Privitor la descoperirile arheologice, vezi: Roger Bagnall, *Archeological Work on Hellenistic and Roman Egypt, 1995-2000*, în „American Journal of Archeology”, nr. 2, anul CV (aug. 2001), pp. 227-243.

³⁸ Pe durata domniei lui Septimiu Sever, pe teritoriul întregului Imperiu Roman au avut loc persecuții. Se presupune că acțiunea de persecuție nu a fost orientată

local și de scurtă durată, a fost unul extrem de violent și tocmai acest lucru trebuie să fie o indicație demnă de luat în considerare pentru a susține ideea conform căreia la această dată creștinismul era suficient de bine infiltrat în societatea egipteană, încât nu mai putea fi ignorat. Episcopatul lui Demetrios stârnește interesul, căci acesta, deși neștiutor de carte, a acordat o atenție deosebită Școlii Catehetice din Alexandria, a întreprins o puternică activitate misionară, hirotonind preoți și episcopi (chiar înființând trei noi eparhii) și l-a trimis pe Panten în India de Sud pentru a propovădui Evanghelia³⁹.

Acestui episod de persecuții i-a urmat o perioadă de aproape 50 de ani de pace, în care Biserica Alexandriei a avut timp să crească și să-și câștige o poziție de autoritate, în timp ce păgânismul a pierdut mult din putere. Un factor pentru acest declin al păgânismului trebuie să fi fost și scăderea interesului administrației de a-l susține⁴⁰.

direct împotriva creștinismului, ci împotriva celor care se converteau de la religia oficială la creștinism sau la iudaism. Acest decret prin care au fost inițiate persecuțiile ne este cunoscut dintr-o singură sursă, ce nu poate fi considerată suficient de credibilă: *Historia Augusta*, o colecție de biografii ale împăraților romani, de la Dioclețian, până la Constantin cel Mare. Trebuie spus că Eusebius de Cezareea îl prezintă pe Septimiu Sever ca persecutor („Ὡς δὲ καὶ Σευήρος διωγμὸν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐκίνει, λαμπρὰ μὲν τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλητῶν κατὰ πάντα τόπον ἀποτελεῖτο μαρτύρια, μάλιστα δ' ἐπλήθυνεν ἐπὶ Ἀλεξανδρείας, τῶν ἀπὸ Αἰγύπτου καὶ Θηβαΐδος ἀπάσης αὐτόθι ὥσπερ ἐπὶ μέγιστον ἀθλητῶν θεοῦ παραπεμπομένων στάδιον διὰ καρτερικωτάτης τε ποικίλων βασάνων καὶ θανάτου τρόπων ὑπομονῆς τοὺς παρὰ θεῷ στεφάνους ἀναδουμένων: ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης, ὁ λεγόμενος Ὡριγένους πατήρ” - Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 1,1, P.G., 20, col. 221 B), în timp ce Tertulian afirmă că acesta nu avea o poziție contrară creștinilor („*Ipsē etiam Seuerus, pater Antonini, Christianorum memor fuit!*” Tertulian, *Ad Scapulam*, IV, 5, text editat de E. Dekkers, în CCSL, 1954). Cu toate că există aceste discuții legate de poziția Împăratului, este cert că persecuțiile din prima decadă a sec. al III-lea au fost o realitate dură în viața creștinismului egiptean. Pentru o prezentare și o analiză a surselor acestui eveniment din perspectiva implicării lui Septimiu Sever, vezi: William Tabbernee, *Fake Prophecy and Polluted Sacraments. Ecclesiastical and Imperial Reactions to Montanism, Vigilae Christianae, Supplements*, vol. 84, Brill, 2007, pp. 184-185.

³⁹ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, V, 10, 1-3 (P.G., 20, col. 453 C - 456 A); Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 153-157. Pentru mai multe informații asupra originii lui Demetrios, vezi: Aziz S. Atiya, art. „Demetrios I”, în *The Coptic Encyclopedia*, Macmillan Publishing Company, New York, 1991, pp. 890-893.

⁴⁰ E.R. Hardy Jr., *The Patriarchate of Alexandria: A Study in National Christianity*, în „Church History”, vol. 15, nr. 2, 1946, p. 82.

2.1 Episcopatul lui Dionysius

Lui Demetrios i-a urmat în scaunul episcopal Heraklas, iar apoi Dionysios. Făcând referire la Episcopatul lui Dionysius, trebuie spus că tocmai datorită decăderii păgânismului Decius a emis în ianuarie 250 un edict, considerat a fi unul dintre cele mai remarcabile edicte emise în istoria Imperiului Roman⁴¹, prin care persoanele considerate „suspecte” erau obligate să aducă sacrificii zeilor venerați în Imperiu. Refuzul populației creștine de a aduce sacrificii a dat naștere unui nou val de persecuții⁴². În contextul acestor evenimente, Dionysius a fost arestat după ce prefectul Alexandriei, Sabinus, a încercat în mai multe rânduri capturarea acestuia, dar fără succes. Episcopul a fost arestat după ce părăsise deja orașul împreună cu un grup de creștini, fiind capturat la aproximativ 45 de km depărtare de Alexandria. Adus în custodie, el a fost salvat de un grup de nuntași, care au aflat cele petrecute de la un ucenic al episcopului, Timotheus. Acest grup a dat năvală în sediul poliției, făcând multă gălăgie. Soldații s-au speriat și au dezertat, iar nuntașii au reușit astfel să ajungă la locul unde Dionysios era ținut. Episcopul a crezut inițial că aceștia făceau parte din garnizoană, temându-se pentru viața sa, însă nu mică i-a fost surprinderea să afle că aceștia veniseră pentru a-l salva. În acest fel el a reușit să scape și s-a refugiat în deșertul libian, unde a rămas până la sfârșitul persecuțiilor⁴³.

Un alt aspect demn de luat în calcul pentru a evidenția poziția pe care Biserica Alexandriei o avea îl reprezintă schimbul intens de scrisori purtat de Dionysios cu episcopii altor centre bisericesti (dar mai ales cu Roma) în legătură cu problema serioasă a reprimirii celor care au apostaziat de la dreapta credință în perioadă persecuțiilor⁴⁴. Acest episod scoate în evidență, pe lângă problema

⁴¹David S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, Routledge, 2004, p. 241.

⁴²După cum afirmă Hardy în studiul său *The Patriarchate of Alexandria: A Study in National Christianity* (p. 82), aceste persecuții în Egipt ne sunt cunoscute din așa-numitele certificate emise pentru cei care aduceau sacrificii, dar și din scrisorile episcopului Dionysius. Epistolele sale sunt amintite în: Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 45,1-46,5 (P.G. 20, col. 633 B - 636 C).

⁴³Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 178-191.

⁴⁴Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VI, 45,1-46,5 (P.G. 20, col. 633 B - 636 C). Severus de Al'Ashmunein (Hermopolis), *op. cit.*, pp. 186-188. Despre acestea,

persecuțiilor și a modului în care Biserica Alexandriei se raporta la întreaga situație, faptul că existau relații de comuniune și comunicare cu celelalte centre episcopale, ceea ce, în ultimă instanță, arată că Alexandria era recunoscută ca un centru creștin autoritativ pentru întregul Egipt. Acest lucru presupune că numărul creștinilor era într-o continuă creștere, fapt ce susține ipoteza conform căreia Biserica Alexandriei avea o poziție bine stabilită în acel moment, realitate susținută și de o altă realitate istorică: Decius a fost ultimul împărat Roman a cărui imagine, împreună cu titlul de Pharaon, a putut fi găsită în templele egiptene⁴⁵.

Tot în perioada episcopatului lui Dionysius întâlnim primul ascet creștin (de origine egipteană): Nepos. Acesta era un episcop în Egiptul Mijlociu, în Arsinoe (Fayum). El a intrat în conflict cu ierarhul alexandrin din cauza modului în care interpretase *Apocalipsa*, ajungându-se astfel la o schismă între centrul episcopal din Alexandria și preoții de aici. Prin activitatea pastoral-misionară a lui Dionysos, acest conflict a fost rezolvat și lucrurile au revenit la normal. Acest episod este extrem de important, căci ne arată cum Biserica Alexandriei câștiga recunoașterea ca centru episcopal cu jurisdicție asupra întregului Egipt⁴⁶.

Acțiunea misionară de creștinare a populației de origine egipteană reprezintă un alt aspect ce arată că Biserica Alexandriei câștiga teren. Acest demers nu ar fi putut fi ușor de realizat fără o variantă a Sfintei Scripturi într-o limbă accesibilă populației egiptene, mai ales dacă avem în vedere faptul că greaca reprezenta o limbă „exotică” pentru populația autohtonă – dacă o putem numi așa. Din acest motiv, limba coptă a fost preluată de Biserică, dezvoltată și adaptată propriilor nevoi. Cu toate că primele scrieri în coptă au fost redactate de păgâni, în scurt timp aceasta a devenit „limba oficială” a creștinilor din Egipt, fapt ce a dus la sporirea numărului credincioșilor. Iar această situație a generat, fără nici

Eusebius amintește că Episcopul de Alexandria a trimis mai multe epistole, dintre care amintim: una către Novat; una despre pocăință, către Colon; una despre martiriu, către Origen; alta despre Novat, către Corneliu, episcopul Romei ș.a. Cf. Charles Lett Felote, *The Letters and Other Remains of Dionysus of Alexandria*, Cambridge University Press, Cambridge, 1904.

⁴⁵E.R. Hardy Jr., *op. cit.*, p. 83.

⁴⁶Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 24,1-26 (P.G. 20, col 691 C - 704 C).

un dubiu, o conjunctură favorabilă nașterii monahismului, ai cărui primi reprezentanți se trăgeau din populația vorbitoare de limbă coptă, chiar dacă unii știau și greacă⁴⁷. Cel mai bun exemplu în acest sens este Sfântul Antonie cel Mare, despre care biograful său, Sfântul Atanasie cel Mare, afirmă: „Iar când, crescând, a ajuns băiat și a înaintat cu vârsta, n-a dorit să meargă să învețe carte, dorind să rămână în afară de obișnuința cu băieții”⁴⁸.

3. Era martirilor în Egipt și Schisma meletiană

După preluarea puterii imperiale de către Dioclețian (284-305), Biserica Alexandriei a intrat în așa-numita „eră a martirilor”, însă, pe lângă acest aspect care a influențat evoluția instituțională a Bisericii în Egipt, nu trebuie trecută cu vederea nici importanța reformelor administrative pe care Dioclețian le-a realizat, căci și acestea au avut un rol decisiv în conturarea istorică a ceea ce mai târziu a devenit „Patriarhia de Alexandria”. La momentul urcării pe tron a lui Dicolețian, se putea constata că puterea pe care o deținea prefectul Egiptului era egalată de autoritatea de care se bucura episcopul Alexandriei. Această stare de fapt a fost posibilă deoarece teritoriul peste care se întindea autoritatea sa jurisdicțională în 284, în timpul păstoririi lui Theonas, reprezenta aproape întregul Egipt, o confortabilă majoritate a populației, care i se supunea din motive spirituale, fără a fi constrânși prin metode coercitive (așa cum se impunea autoritatea statală)⁴⁹. Acest moment este unul extrem de important și sprijină afirmația Sfântul Atanasie cel Mare, conform căreia după retragerea Sfântului Antonie cel Mare (în 285), mulțimile se adunau în preajma fortului în care acesta se închisese – tocmai datorită faptului că vedeau în persoana părintelui monahilor o autoritate duhovnicească⁵⁰. Or, acest lucru nu ar fi fost posibil dacă la acea

⁴⁷ C.C. Walters, *Monastic Archeology in Egypt*, Aris & Philis, Warmisnster, 1974, pp. 2-3.

⁴⁸ G.J.M. Bartelink (ed.), *Athanasie d'Alexandrie, „Vie d'Antonie”*, în „Sources Chrétiennes”, nr. 400, Paris, 1994, cap. 1.2 (p. 130): „Ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐξήσας ἐγένετο παῖς καὶ προέκοπτε τῇ ἡλικίᾳ, γράμματα μὲν μαθεῖν οὐκ ἠνέσχετο, βοθλόμενος ἐκτὸς εἶναι καὶ τῆς πρὸς τοὺς παῖδας συνθειᾶς”.

⁴⁹ E.R. Hardy Jr., *op. cit.*, p. 84.

⁵⁰ G.J.M. Bartelink (ed.), *op. cit.*, cap. 12-13, pp. 166-172.

dată nu ar fi existat un număr substanțial de creștini pe teritoriul Egiptului. Altfel spus, autoritatea pe care episcopul de Alexandria o exercita asupra populației este o reală mărturie în acest sens, căci nu ar fi putut beneficia de o asemenea poziție dacă nu ar fi existat o masă considerabilă de creștini.

În contextul unui creștinism ce câștiga teren în Egipt, în 296-297, Domitius Domitianus a pornit o revoltă împotriva lui Dioclețian și, nu după mult timp de la acest eveniment, a fost proclamat Împăratul Alexandriei⁵¹. În vederea rezolvării acestei situații, Dioclețian a fost nevoit să vină în oraș, moment ce a generat, în cele din urmă, reorganizarea Egiptului. În urma măsurilor luate de împărat, Egiptul a fost privat de o serie de privilegii și împărțit în trei provincii distincte, în care administrația militară a fost despărțită de cea civilă. Această nouă realitate a făcut ca puterea episcopală să câștige și mai mult teren în fața celorlalte autorități politice din Egipt⁵².

Un alt moment extrem de important în istoria Egiptului, relevant pentru studiul nostru, îl reprezintă anul 303 și cei aproximativ zece ani de persecuții care i-au urmat. Pe 23 februarie 303, Dioclețian a decretat ca o biserică nou construită în Nicomidia să fie dărâmată, cărțile sacre de aici să fie arse, iar toate posesiunile să fie confiscate⁵³. Această dată nu a fost una întâmplătoare, căci pe 23 februarie se serba *Terminalia* – o sărbătoare în cinstea zeului Terminus, zi aleasă ca început a eradicării creștinismului din Imperiu⁵⁴. În ziua următoare, Dioclețian a emis primul *Edict împotriva creștinilor*, al cărui text nu a supraviețuit, dar despre care

⁵¹ Pentru data, contextul și evenimentele legate de această revoltă, vezi: David J. Thomas, *The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus*, în „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, vol. 22, 1976, pp. 253-279.

⁵² Pentru o descriere amănunțită a acestor reforme, vezi: Harold I. Bell, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest: A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism*, Oxford University Press, 1948, pp. 101-134.

⁵³ Acest prim edict a fost urmat de alte trei, prin care Dioclețian a reușit să dea o formă complexă unei legislații a persecuțiilor. Dar pentru că această temă nu face subiectul prezentului studiu, nu vom intra în detalii privitoare la celelalte edicte, la data emiterii lor și la prevederile pe care le conțineau. Pentru mai multe informații în această direcție, vezi: Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Cambridge, 1981, pp. 22-27.

⁵⁴ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, cap 12.1: *Inquiritur peragenda rei dies aptus et felix ac potissimum Terminalia deliguntur, quae sunt a.d. septimum Kalendas*

avem informații doar din surse secundare⁵⁵. Principalele obiective ale acestuia au fost confiscarea proprietăților creștine și decimarea clericilor⁵⁶. Totodată, prin acest edict se prevedea distrugerea cărților creștine – indiferent de ce natură erau acestea (Sfânta Scriptură, cărți liturgice etc.) – și a locașurilor de cult. Un alt aspect stipulat în textul edictului a fost interzicerea accesului creștinilor la adunările cultice⁵⁷. Mai mult, creștinilor le era oprit dreptul de apel la orice instanță judecătorească, făcându-i astfel potențiale victime ale torturii juridice, prin impunerea, fără nici un drept de apel, a diferitelor forme coercitive; creștinii care ocupau o anumită demnitate sau care purtau un titlu erau privați de toate acestea⁵⁸.

Cele mai semnificative evidențe care au supraviețuit și care fac trimitere la evenimentele petrecute în timpul acestei persecuții începută de Dioclețian și continuată de Maximian provin din cele două extremități ale Egiptului: Alexandria și Thebaida. Acest lucru se datorează faptului că în marile orașe lucrurile se petrec cu mai multă intensitate, în timp ce în zonele rurale evenimentele au tendința de a se întâmpla într-o ordine firească⁵⁹. Nu poate fi negat faptul că efectele persecuțiilor s-au făcut simțite în toate zonele Egiptului și în rândul tuturor claselor sociale⁶⁰. Dintre

Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni. Ille dies primus leti primusque malorum causa fuit, quae et ipsis et orbi terrarum acciderunt. Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, ediție bilingvă, traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv și note de Dragoș Mîrșanu, Editura Polirom, 2011, p. 66.

⁵⁵ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 13, pp. 68-71. Pentru celelalte surse secundare și interpretarea acestora, vezi: Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁶ Pentru o discuție pe această temă vezi: John Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*. Oxford: Clarendon Press, 2000, p. 48-50.

⁵⁷ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IX, 10,8 (P.G., 20, col. 826 A); Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁸ Graeme Clarke, *Third-Century Christianity*, apud Alan Bowman, Averil Cameron și Peter Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XII: „The Crisis of Empire”, Cambridge University Press, New York, 2005, pp. 650-651.

⁵⁹ E.R. Hardy Jr., *op. cit.*, p. 84.

⁶⁰ Această afirmație este susținută de o serie de papirusuri descoperite la Oxyrhynchus. Papirusul P.Oxy. XXXIII, 2673, este un document emis de autoritatea oficială, ce ne oferă o perspectivă asupra modului în care anumiți creștini, proveniți din clasele sociale simple, erau dispuși să jertfească zeilor și chiar să denunțe alți creștini, atunci când erau amenințați cu decrete imperiale. Un alt

victime au făcut parte și episcopi, pe trupul cărora la Sinodul I Ecumenic se vedeau urmele torturilor⁶¹. Între aceștia era și Petru al Alexandriei (+ 25 noiembrie 312)⁶², cel numit „ultimul dintre martiri”.

Acest eveniment, al martirizării episcopului Petru, coincide cu un alt eveniment extrem de important pentru perioada de început și pentru evoluția ulterioară a monahismului creștin. Așa cum relatează Rufinus, în a sa *Istorie Bisericească*, Alexandru (urmașul lui Petru pe scaunul episcopal) urmărea de pe țărnamartiriul episcopului său. În timp ce asista la acest spectacol dramatic, el a observat că niște băieți se jucau interpretând roluri de clerici. Văzând cu câtă pasiune acești copii își exercitau „funcțiile clericale” în joaca lor, el a fost extrem de impresionat de modul în care unul dintre aceștia își asumase rolul de episcop. Acest copil andru nu era altul decât Sfântul Athanasie⁶³. Această împrejurare, care poate părea neînsemnată în comparație cu evenimentele la care viitorul episcop al Alexandriei a fost martor,

păpirus (P.Oxy. XXXI, 2601), ne prezintă actul sacrificial închinat împăratului ca un act de rutină în cadrul întrevederilor de la curte, dar care devine o problemă reală pentru un creștin ce, plecat fiind într-o călătorie, dorea să-i trimită o scrisoare soției sale. Pentru o analiză a evidențelor papirologice asupra mării persecuții, vezi: Annemarie Luijendijk, *Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives*, în „Journal of Early Christian Studies”, 16:3, 2008, pp. 341-369.

⁶¹ Un exemplu concret în acest sens este Sfântul Pafnutie, despre care Barthenlik spune că este același cu Pavnutie din *Istoria* lui Chelasie de Kyzic (II, 9), despre care acesta din urmă spune că a fost torturat în timpul persecuțiilor (sub Maximian) fiindu-i zdrobit genunchiul stâng și scos ochiul drept, iar apoi a participat la Sinodul I Ecumenic. Cf. SC 400, p. 291.

⁶² Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, VII, 32, 30-32 (P.G. 20, col. 736A): μετὰ δὲ Θεωνᾶν ἐννεακαίδεκα ἔτεσιν ἐξυπηρετησάμενον διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐπ’ Ἀλεξανδρείας Πέτρος, ἐν τοῖς μάλιστα καὶ αὐτὸς διαπρέψας ἐφ’ ὅλοις δυοκαίδεκα ἐνιαυτοῖς, ὧν πρὸ τοῦ διωγμοῦ τρισὶν οὐδ’ ὅλοις ἔτεσιν ἡγήσαμενος τῆς ἐκκλησίας, τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον εὐτονωτέρα τῇ συνασκήσει ἑαυτὸν τε ἤγεν καὶ τῆς κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν ὠφελείας οὐκ ἀφανῶς ἐπέμελετο. ταύτη δ’ οὖν ἐνάτω ἔτει τοῦ διωγμοῦ τὴν κεφαλὴν ἀπομηθεῖς τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεκοσμήθη στεφάνῳ. Pentru o discuție amplă pe tema martiriului Sfântului Petru al Alexandriei, vezi: Tim Vivian, *Saint Peter of Alexandria: Bishop and Martyr*, Forterss, Philadelphia, 1988, pp. 8-50.

⁶³ Rufinus, *Historia Ecclesiastica*, I. 14. (P.L., 21, col 486C- 488A): Derwas J. Chitty, *Pustia – Cetatea lui Dumnezeu...*, pp. 19-20.

are totuși o importanță deosebită pentru evoluția lucrurilor, căci, deși copil, cele petrecute nu au putut fi uitate, ci au avut un cuvânt de spus asupra dezvoltării marelui teolog alexandrin, care a văzut exemplul martirilor și curajul lor de a-și da viața pentru Hristos, iar acest motiv al martirajului se regăsește în întreaga sa teologie⁶⁴. Sfântul Antonie cel Mare era prezent, împreună cu o parte dintre ucenicii săi, în cetate, dorind să devină și el martir, însă acest lucru nu s-a întâmplat, căci „Domnul l-a protejat, spre folosul nostru și al altora, ca să fie multora învățător, pentru nevoița pe care a învățat-o din Scriptură”⁶⁵. Prezența sa și a ucenicilor săi în Alexandria arată că creștinismul egiptean deja recunoștea ca parte integrantă a sa comunitățile monahale, cu atât mai mult cu cât „judecătorul, constatând lipsa de frică a lui și a celor ce erau împreună cu el și strădania lor în aceasta, a poruncit să nu mai îngăduie nici unui monah să se arate în tribunal, nici să mai petreacă în oraș”⁶⁶.

Legat de acest episod al persecuțiilor din perioada lui Dioclețian, nu putem trece cu vederea lucrarea lui Eusebius de Cezareea, *Martirii Palestinei*. Acesta face o trecere foarte rapidă peste efectele prigoanei din Egipt, menționând, pe lângă cei pe care îi amintește nominal, că zilnic erau uciși zeci, chiar sute de creștini⁶⁷, numai în Alexandria fiind uciși nu mai puțin de 660 de creștini în perioada cuprinsă între 303 și 311⁶⁸.

⁶⁴ În *Vita Antonii*, precum și în alte lucrări ale Sfântului Athanasie (dar și în operele hagiografice ulterioare) apare ideea că monahul, prin viața sa, este un martir. În acest sens, cea mai bună lucrare ce analizează sistematic această temă este Edward E. Malone, *The Monk And The Martyr: The Monk As The Successor Of The Martyr*, Literary Licensing, LLC, Minnesota, 2011.

⁶⁵ G.J.M. Bartelink (ed.), *op. cit.*, cap. 46.6: ὁ δὲ Κύριος ἦν αὐτὸν φυλάττων εἰς τὴν ἡμῶν καὶ τὴν ἑτέρον ὠφέλειαν, ἵνα καὶ ἐν τῇ αὐτὸς ἐκ τῶν γραφῶν μεμάθηνκεν, πολλοῖς διδάσκαλος γένηται.

⁶⁶ *Ibidem*, cap. 46.3, p. 260: Ὁ γοῦν δικαστῆς, βλέπων αὐτοῦ τε καὶ τῶν σὺν αὐτῷ τὸ ἄφοβον τῆς εἰς τοῦτο σποθδῆς, παρήγγειλε μὴδένα τῶν μοναχῶν ἐν τῷ δικαστηρίῳ φαίνεσθαι, μὴδὲ ὅλως ἐν τῇ πόλει διατρίβειν.

⁶⁷ Eusebius, *Martiribus Palaestinae*, IX-X, PG, 20, coll. 1491-1497. În aceste două capitole este relatată pe scurt viralitatea persecuțiilor, precum și modul în care creștini (precum Antonin, Zevina, Gherman, Eneta, Ares, Promos, Ilia și Petru) au trecut la cele veșnice.

⁶⁸ Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 10.

Tot în acest context al persecuțiilor trebuie amintită Schisma meletiană⁶⁹. Această controversă este centrată pe persoana episcopului Meletius de Lycopolis, care, la începutul persecuțiilor din timpul episcopatului lui Petru, a văzut în fuga acestuia, în 303-304, o formă de apostazie. De aceea, Meletius, care fusese hirotonit episcop doar cu puțin timp în urmă, a preluat din proprie inițiativă funcția de arhipăstor al Alexandriei. Din această postură, el a numit și hirotonit preoți pentru cetatea în care acum rezida abuziv. Auzind de acest lucru, Petru a luat atitudine, trimițându-i lui Meletius o scrisoare pe care acesta din urmă a ignorat-o. În aceste condiții, în 307, când persecuțiile s-au mai domolit, Petru, reîntors în cetate, a convocat un sinod local, care a decis excomunicarea lui Meletius⁷⁰. Despre acest eveniment există o relatare interesantă, conform căreia amândoi au fost arestați și puși în aceeași temniță, iar acolo disensiunile dintre cei doi au crescut atât de mult, încât aceștia au trebuit să fie despărțiți⁷¹. După martirizarea

⁶⁹ Principalele surse despre această schismă sunt: Socrates, *Historia Ecclesiastica*, 1.9; 1.23.3b-4a; 1.27.2-3; 1.23.4b; 1.27.4-5; 1.27.2-3; 1.27.8b; 1.27.9-10; 1.27.18-21; 1.28; 1.34; Sozomenus, *Historia Ecclesiastica*, 2.22.1-2; 2.22.1-2; 2.22.3-5; 2.22.3-5; 2.22.6; 2.22.7; 2.22.8-9; 2.23; 2.23; 2.28.2-12. Pentru *Istoriile Bisericești* ale lui Socrates și Sozomen am consultat: Socrates, *Church History from A.D. 305-438*; Sozomenus, *Church History from A.D. 323-425*, în „Nicene and Post-Nicene Fathers”, seria II, vol. 2, translated by Henry Wace, Eedmans Publishing, Michigan, 1902. La acestea se adaugă referințe din *Apologia împotriva Arienilor* a Sfântului Athanasie cel Mare (Athanasius, *Apologia Contra Arianos*; Am folosit textul din: Athanasius, *Defence against the Arians*, în Archibald Robertson (ed.), *Select Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria*, vol. IV, seria a II-a: „Nicene and Post-Nicene Fathers”. Pentru o literatură secundară care să prezinte amănunțit întreaga dispută, vezi: L.W. Barnard, *Athanasius and the Meletian Schism in Egypt*, în „Journal of Egyptian Archeology”, nr. 59, 1975, pp. 183-189; Annik Martin, *Athanasie et les Méliitiens (325-335)*, în Charles Kannengeisser (ed.), *Politique et théologie chez Athanasie d'Alexandrie: actes du colloque de Chantilly, 23-25 septembre 1973*, Beauchesne, Parins, 1974, pp. 33-61; W.R. Telfer, *Meletius of Lycopolis and Episcopal Succession in Egypt*, în „Harvard Theological Review”, nr. 48, 1955, pp. 227-237; Tim Vivian, *op. cit.*, pp. 84-138; Rowan Williams, *Arius and the Meletian Schism*, în „Journal of Theological Studies”, seria a II-a, nr. 37, 1986, pp. 35-52; Sebastian Moll, *Die Anfänge des Melitianischen Schismas*, în „Zeitschrift für Antikes Christentum”, vol. 17, nr. 3, 2014, pp. 479-503.

⁷⁰ Athanasius, *Defence against...*, cap. VI, p. 137.

⁷¹ Dacă acest lucru s-a întâmplat cu adevărat este discutabil, așa cum menționează Harmless William, *Desert Christian...*, p. 15. Mențiunea este făcută de

lui Petru al Alexandriei (311) și după ce persecuțiile au încetat, Meletius s-a întors din exilul său în Palestina în cetate. Odată revenit aici, Biserica Alexandriei se găsea într-o situație ieșită din comun, căci doi episcopi pretindeau aceeași funcție: Alexandru, pe de-o parte, și Meletius, pe de altă parte. Situația ce nu era unică în Egipt, căci, conform unei liste din 327, la acea dată exista câte un episcop meletian la fiecare al șaselea centru episcopal din Delta Nilului ce rămăsese în ascultarea canonică față de episcopul Alexandriei⁷². Această schismă avea să se stingă abia în timpul episcopatului Sfântului Athanasie cel Mare. Acest episod, deși nu și-a pus amprenta pe comunitățile monahale antoniene⁷³, totuși este cunoscut de călugări, lucru ce va juca un rol esențial în istoria creștinismului egiptean de după Sinodul I Ecumenic. În acest sens, amintim o apoftegmă atribuită Avvei Sisoe, care relatează despre câțiva monahi care doreau să meargă să îl vadă pe Sfântul Antonie cel Mare, însă din cauza faptului că în drumul lor au trebuit să treacă printr-o comunitate de meletieni, au renunțat la a mai face călătoria pentru a se păzi de o posibilă interacțiune cu ereticii⁷⁴. După scurta păstorire a Episcopului Achilas (311-312), în scaunul episcopal din Alexandria a urcat Alexandru, cel care a participat la Sinodul I Ecumenic, însoțit de Sfântul Athanasie cel Mare.

Sf. Epifanie al Salaminei în a sa *Panarion* (Epiphanius, *Adversus Haereses*, P.G., 42, col. 183-202). O discuție asupra acestui eveniment și o traducere a textului vezi la: Frank Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, în „Nag Hammadi and Manichaeans studies”, nr. 36, 1994, p. 317.

⁷² Athanasius, *Defence against...*, cap. VI, p. 131.

⁷³ În ultimii ani, poziția cercetătorilor în această privință este determinată de Goehring, care susține faptul că existau comunități monahale ce urmau regula pahomiană, care au fost afectate de meletieni. Pentru mai multe informații, vezi: James Goehring, *Meletian Monastic Organization: a Challenge to Pachomian Originality*, în „*Studia Patristica*”, nr. 25, 1993, pp. 338-395. Goehring își bazează argumentul pe faptul că poziția antimelitină din literatura monastică timpurie ar fi o influență mai târzie a ierarhiei bisericești. Pentru acest argument, vezi: James Goehring, *Monastic Diversity and Ideological Boundaries in Fourth Century Egypt*, în „*Journal of Early Christian Studies*”, nr. 1, anul V (1997), pp. 61-84.

⁷⁴ Avva Sisoe, 48, *apud Apophthegmata Patrum*, PG 65, col 405 D. În cap 68.1 din *Vita Antonii* se spune: *Καὶ τῆ πίστει δὲ πάνυ θαυμαστὸς ἦν καὶ εὐσεβής. Οὐτε γὰρ Μελετιανοῖς τοῖς σχισματικοῖς ποτε κεκοινώνηκεν, εἰδὼς αὐτῶν ἐξ ἀρχῆς πονηρίαν καὶ ἀποστασίαν.* Vezi: G.J.M. Bartelink (ed.), *op. cit.*, p. 314.

După cum am văzut, chiar dacă evidențele privitoare la răspândirea creștinismului de-a lungul văii Nilului, în delta acestui fluviu și în capitala Egiptului sunt vagi, modul în care această nouă credință s-a propagat la nivelul societății poate fi dedus și, în mare, reconstituit. Însă, poate că cea mai bună metodă ce duce la bun sfârșit un astfel de demers ar fi urmărirea evoluției creștinismului, nu din punct de vedere instituțional, ci încercând, pe baza surselor papirologice corelate cu informațiile pe care izvoarele literare ni le furnizează, să reconstruim modificările de la nivel social pe care credința în Iisus Hristos Domnul le-a determinat.